

Türkiye’de Dış Ticaretteki Serbestleşmenin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkileri

Ali Rıza SANDALCILAR

Yrd.Doç.Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
İİBF İktisat Bölümü
sandalcilar@hotmail.com

İlkay NOYAN YALMAN

Yrd.Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF
Ekonometri Bölümü
i_noyan@hotmail.com

Türkiye’de Dış Ticaretteki Serbestleşmenin İşgücü Piyasaları Üzerindeki Etkileri

The Effects of Trade Liberalization on Labor Markets in Turkey

Özet

Abstract

Çalışmanın temel amacı Türkiye’de ticari serbestleşme ile işgücü piyasaları arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymaktır. Nedensellik analizlerinde koentegrasyon testi, standart Granger nedensellik testi ve Hsiao nedensellik testi kullanılmıştır. Analiz sonuçları değişkenler arasında herhangi bir uzun dönemli ilişkinin olmadığını göstermektedir. Her iki nedensellik testi sonucu da Türkiye’de ticari serbestleşmenin işgücü piyasalarını negatif yönde etkilediği şeklindedir. İşgücü piyasalarından ticari serbestleşmeye doğru nedensellik ilişkisine ise rastlanmamıştır.

The main objective of this study is to reveal causal relationship between labor markets and trade liberalization in Turkey. In the analysis, cointegration test, standard Granger causality test and Hsiao causality test were used. The results of analysis show that there is not any long-term causality relationship between the variables. As results of both causality tests indicate that the trade liberalization negatively affects the labor markets. On the other hand, the study has not found any causal relationship from labor markets to trade liberalization.

Anahtar Kelimeler: Ticari Serbestleşme, İşgücü Piyasası, Granger Nedensellik

Key Words: Trade Liberalization, Labor Market, Granger Causality

1.Giriş

Bir ülke ekonomisinde ihracat ve ithalat önündeki sınırlamaların kaldırılarak ya da azaltılarak ticaretin serbestleştirilmesiyle, milli gelirin artırılması, dolayısıyla ekonomik büyümenin sağlanması amaçlanır. Ticaretin serbestleştirilmesindeki temel

unsurlar; ihracatın büyümeye olan katkısının artırılması ve dış ticaretin daha serbestleştirilmesi, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi ve ulusal paranın konvertibilitesinin sağlanmasıdır. Dış ticaretin serbestleştirilmesi birçok ekonomik dinamiğin yanı sıra istihdam ve işgücü piyasalarını da yakından etkilemektedir.

Ticaretteki serbestleşmeler olumlu ya da olumsuz mutlaka işgücü piyasalarını etkilemektedir. Örneğin ihracat uluslararası uzmanlaşma ve işbölümü sayesinde kıt kaynakların uluslararası alanda daha etkin dağılımını sağlayarak, ticarete taraf olan ülkelere fayda sağlamakta ve büyümeye öncülük edebilmektedir. Ayrıca ihracat artışı, mevcut piyasaya yeni sektörlerin girmesini, dolayısıyla yeni istihdam alanlarının oluşmasını da sağlamaktadır. Diğer yandan, yine gelişmekte olan ülkelerde üretimin ithalata bağımlı olması, ithalatın ara maldan çok mamul mallara yönelik olması, cari açığı artırmakla birlikte, istihdam olanaklarının azalması gibi olumsuz makroekonomik gelişmelere de sebep olmaktadır.

Türkiye’de 1980’li yıllardan sonra başlayan ticari serbestleşme ekonomide birçok yeniliğe ve yapısal değişime neden olmuştur. Türkiye’deki işgücü piyasalarındaki sorunlar ve işsizlik, yıllardır ülke gündeminde öncelikli sorunların başında gelmektedir. Bu çalışmada 1980’li yıllardan itibaren ticaretteki serbestleşmelerin işgücü piyasaları üzerindeki etkileri ortaya konmaya çalışılmaktadır.

2.Dış Ticarete Serbestleşme ile İşgücü Piyasaları Arasındaki İlişki

Ülkelerin uluslararası ticaretlerini serbestleştirmelerindeki genel amaç, artan ticaretle birlikte milli geliri ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi artırmaktır. Ülkelerin dış ticarettten kazançlı çıkabilmeleri ise makroekonomik istikrarı sağlamalarına bağlıdır. Makroekonomik istikrarın sağlandığı bir ekonomide dışa açılma süreci, ticari kâr marjlarından yararlanmak isteyen yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmektedir. Bir taraftan sermaye girişi ülkedeki sermaye birikimi ihtiyacının karşılanmasını sağlarken, diğer taraftan yeni ürün ve firmaların piyasaya girmesi monopolcü eğilimlerin ortadan kalkmasına destek olmaktadır (Baldemir vd., 2009: 460). Böyle bir ekonomik yapıda üretim ve beraberinde istihdamda görülecek artış özellikle az gelişmiş ülkelerdeki işsizlik problemini de azaltacaktır. İstikrarın yaratacağı bu tür pozitif etkiler (rekabet gücü, daha düşük faiz oranı, risk primi, yatırım için uygun şartlar, vb.) kaynak dağılımında etkinliğe de öncülük ederek büyüme oranını arttıracaktır.

Dış ticaretin; ülke içinde rekabetin artması, üretimin dolayısıyla büyümenin artması, ölçek ekonomisinden yararlanma, istihdamın artması, ihracat yoluyla döviz geliri elde edilmesi, teknoloji ithali, üretimi olmayan ürünlerin tedariki, küresel iş bölümü ve verimliliğin artması gibi belli başlı faydaları sıralanabilir (Gürak, 2006: 287). İhracat toplam talebin bileşenlerinden biridir. İhracatın artması toplam ürünün bir tamamlayıcısı olarak, ürün artışında bir katalizör olabilir. Yerli ihraç edilebi-

lir ürünlerin dış talebindeki bir artış, ihraç edilebilir sektörde istihdam ve gelirdede bir artışla üretimde bir bütün olarak artışa sebep olabilir (Awokuse, 2008: 162). Bununla birlikte ihracat artışı, bir ülkenin yurtiçi üretimine olan talebi artırarak, toplam hâsılanın, istihdamın ve tüketimin artmasına da neden olmaktadır (Jung ve Marshall, 1985:3). Ayrıca ihracat, dış dünyaya açılan ülkelerin mallarına yönelik talebe uygun yeni teknolojileri üretmeyi kolaylaştırarak, faktör rekabeti yaratmakta ve bu şekilde üretim olanaklarını genişletmektedir (Liang, 1992: 450; Alam, 1991: 840-1).

Ticaretin serbestleşmesi konusunda ekonominin büyüyeceği ve gelişeceği konusunda olumlu görüşlerin yanı sıra bazı olumsuz görüşler de vardır. Olumsuz görüşlerin dayandığı sebeplerden bazıları; özellikle genç endüstrilerin kurulması ve/veya gelişmesinin engellenmesi, nitelikli insan gücü ve teknolojik gelişmişlik düzeyindeki farklılıklar nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere bağımlı kılınması ve ödemeler dengesinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine bozulmasıdır.

Ülkelerin birbirlerinden farklı dış ticaret rejimleri vardır. Dolayısıyla dış ticaret her ülke ekonomisinde aynı etkiyi yapmayabilir. Liberal iktisadi reformların ve temel iktisadi özgürlüklerin her zaman iktisadi büyümeyi hızlandırdığı; bunun yanında istihdamı artırmak, fakirliği azaltmak ve birçok sosyal alanı geliştirmek gibi etkilerinde ortaya çıktığı literatürde savunulmaktadır. Almanya ve Japonya'da savaş sonrası iktisadi reformlar, Doğu Asya'nın hatta Çin Halk Cumhuriyeti'nin daha sonra gerçekleştirdiği iktisadi özgürlüklerdeki ilerlemeler ve Avustralya gibi ülkelerdeki daha yeni reformların sonucu, düzenli işlerse, büyüme ve istihdam için olumlu olacaktır (Kasper, 2007: 166-169). Ticarete ve ekonomik büyümede nitelikli işgücünün önemi dikkat çekilmesi gereken bir diğer konudur. İşgücünün nitelikli hale gelmesi uzun ve zor bir süreç gerektirir. Bu sebeple emek faktörüne bol olarak sahip her ülke, büyümeyi ya da ticarete gelişmeyi aynı oranda gerçekleştirememektedir (Keesing, 1968:6). Beklenen etki, emeğin kalitesinin artması sonucu ortaya çıkabilmektedir. Güney Kore'de, 1953-1960 dönemlerinde ithal ikamesi dönemi yaşanmıştır. Güney Kore'de emek yoğun imalatın teşvik edildiği ihracat sayesinde uluslararası ekonomide bir program başlamıştır. Devalüasyonlar yaşanmış ve yabancı döviz sistemleri ithalatı azaltan ve ihracata yoğunluğun arttığı, güçlü bir piyasayı ortaya çıkarmış, istihdam ve reel ücret düzeyi giderek artmıştır (Mahon, 1992: 245).

3. Kuramsal Çerçeve ve Literatür Özeti

Ticaretteki engellerin kaldırılmasıyla, ithal ikameci sektörlerde üretim ve dolayısıyla istihdam düzeyi azalırken, ihracat yapan sektörlerde üretimin ve istihdam düzeyinin artacağı ifade edilir. Bu çerçevede H-O-S (Heckscher-Ohlin-Samuelson) yaklaşımı, istihdamın ithal ikameci sektörlerden ihracat yapan sektörlerle doğru hareket

edeceğini öngörmektedir (Greenaway vd., 1999: 488). Bu bağlamda dış ticaret, üretim faktörlerinin gelirden aldıkları payları etkilemektedir.

Literatürde dış ticaretin istihdam üzerindeki etkisini inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. ABD'nin gelişmekte olan ülkeler ile artan dış ticaretini ele alan Sachs ve Shatz (1994), H-O-S teorisinde ifade edilen dış ticaret yapısına oldukça benzer bir şekilde, ABD'nin bu ülkelere vasıflı emek yoğun ürünleri ihraç ederken, vasıfsız emek yoğun ürünleri ithal ettiğini gözlemlemiştir. Ayrıca bu çalışmanın sonuçları artan dış ticaretin; vasıfsız emek yoğun ürünlerin nispi fiyatlarının düşmesine, vasıflı ve vasıfsız işçi ücretlerindeki eşitsizliğin artmasına, vasıfsız işçilerin çalıştığı sektörlerde istihdamın azalmasına ve vasıflı işçilerin çalıştığı sektörlerde istihdamın artmasına yol açtığı sonuçlarını elde etmişlerdir.

Lee ve Roland - Holst (1994) çalışmasında Pasifik Asya'da yer alan on ülkede ticaretin serbestleşmesi halinde istihdama yapacağı etkiyi analiz etmiştir. Bu ülkeler ABD, Japonya, Çin, Güney Kore, Tayvan, Singapur, Malezya, Tayland, Endonezya ve Filipinler'dir. Analiz sonuçları gelişmiş ülkelerde ithal mallarına karşı talebin artması halinde gelişmekte olan ülkelerde istihdamlaşma oranı artışının hızlanacağını göstermektedir. Çalışmada ayrıca Pasifik bölgesinde tarifelerin ve tarife dışı engellerin tek taraflı ve karşılıklı kalkması halinde söz konusu on ülkenin istihdam hacminde genişleme olacağı; 20 milyonun üzerinde yeni iş imkânını oluşacağı tahmin edildiği vurgulanmaktadır.

Günlük Şenesen (1989) çalışmasında Türkiye'nin sektörel istihdam yapısı üzerinde 1980 liberalizasyon programının etkisini değerlendirmiştir. 1973 ve 1980 dönemlerinde sanayilerin istihdam yaratma kapasitesini kıyaslamak için yarı kapalı talep yanlı ve arz yanlı giridi-çıkıti modellerinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda, sektörlerin istihdam yaratma kapasitesinin beklenildiğinin aksine düştüğü ortaya çıkmıştır.

Taymaz (1999) çalışmasına Türkiye ekonomisinin 1960-1970 döneminde ithal ikameci sanayileşme stratejileri uygulayarak yüksek büyüme hızına ulaştığını; yüksek ekonomik büyüme sürecinde ödemeler dengesi probleminin 1970'lerin sonunda ortaya çıktığını vurgulamaktadır. 24 Ocak 1980'de açıklanan istikrar ve yapısal değişim programı temelde ihracata dayalı büyüme stratejilerine, dış ticaretin ve sermaye piyasalarının serbestleşmesine dayanmaktaydı. Çalışmada serbestleşme sonucunda Türkiye'de imalat sanayisindeki işgücü talebinde makroekonomik ve ticari politika değişkenlerinin öneminin arttığı vurgulanmaktadır. Analiz sonuçları yüksek reel faiz oranları ve reel döviz kurunun değer kazanması imalat sanayisinde istihdam performansına çok önemli etki yapacağı şeklindedir.

Greenaway vd. (1999) İngiltere ekonomisinde imalat sanayi sektöründe panel veri ile yaptıkları çalışmada, artan ihracat ve ithalatın emek talebinde azalmaya yol

açtığı; Avrupa Birliği ve Amerika ile yapılan ithalatın Doğu Asya ülkeleri ile yapılan ithalata göre daha güçlü etkiye sahip olduğu sonucunu ortaya koymuşlardır. İhracattaki yüzde bir oranındaki artışın istihdamı kısa dönemde %3,8; uzun dönemde ise %4.71 oranında azalttığını belirlemiştir.

Erlat (2000) çalışmasında, Basit Muhasebe Yöntemini kullanarak Türkiye’de (1963-1994) dönemine ait verilerle, imalat sanayisindeki istihdam değişiminde sadece dış ticaretin değil, yurtiçi tüketimin ve verimlilik değişimlerinin de etkili olduğunu ifade etmiştir.

Günçavdı ve Küçükçifçi (2001), Türkiye ekonomisinde faktör yoğunluğunu ölçmek ve ara girdi ithalinden kaynaklanan maliyet ya da yerli faktör tasarruflarının derecesini görmek için yaptıkları çalışmada, ara mallarda dış ticaretin yerli üretim faktörlerinde tasarruf ya da ek bir kullanıma yol açtığı sonucuna ulaşmışlardır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ticaret liberalizasyonunun istihdam büyüme oranına etkisini inceleyen Yanıkkaya (2001)’nin çalışmasında ise, yüksek dışa açıklığın gelişmekte olan ülkelerde iş yaratmada başarılı olmadığı, gelişmiş ülkelerde ise tarım ve sanayide istihdamı azalttığı sonucu bulunmuştur.

Ayaş ve Çeştepe (2010) Türkiye’nin 1998 ve 2002 girdi-çıkıtı tablolarını kullanarak dış ticaret değişmelerinin istihdam üzerindeki etkilerini imalat sanayi kapsamında incelemiştir. Dış ticaret değişmelerinin istihdam üzerindeki etkilerinin sektörlerle göre farklılaştığı, bazı sektörlerde istihdamı artırırken, bazılarında azalttığını ve dış ticaretin imalat sanayinde 277.092 kişiye daha istihdam yarattığı sonuçlarını elde etmişlerdir. Bu açıdan mobilya imalatı dışında diğer tüm imalat sanayi sektörleri istihdamı olumlu etkilenmiştir. Diğer taraftan, her bir sektörün istihdamının da diğer imalat sanayi alt sektörlerinin dış ticaret değişiminden farklı etkilendiği görülmektedir. Türkiye imalat sanayi sektörlerinin büyük bir kısmında dış ticaret değişikliğinin diğer sektörlerin istihdamını pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Her iki açıdan en büyük istihdam katkısı kimyasal maddeler plastik ve kauçuk sektör grubunda ortaya çıkmıştır. Sonuçlar ister negatif ister pozitif olsun her bir sektörün istihdamı en fazla kendi içindeki dış ticaret değişiminden etkilenmektedir. Bunun yanında her bir sektördeki dış ticaret değişimleri diğer sektörlerin istihdamını artırmakta ya da azaltmaktadır. Çalışmanın ampirik sonuçları ve istatistiklerin birlikte ortaya koyduğu bir sonuç istihdam etkisinin ithalat artışına dayalı olarak ortaya çıktığıdır. Çalışma, Türkiye imalat sanayinde üretim ve istihdamın büyük ölçüde ithal girdiye bağımlılığı tezini de desteklemektedir.

Polat ve Uslu (2010) çalışmasında, dış ticaretin istihdam üzerindeki etkisi 1988:1-2007:3 dönemi imalat sanayi verileri kullanılarak gecikmesi dağıtılmış otoregresif yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Üçer aylık veriler ile yapılan analizler sonucunda, uzun dönemde istihdam üzerinde dış ticaretin anlamlı bir etkiye sahip olmadığı,

kısa dönemde ise hem ihracatın hem de ithalatın istihdam üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip oldukları görülmüştür.

Gözgör ve Pişkin (2011) çalışmasında, Türkiye İstatistik Kurumu tarafından Düzey 2 olarak belirtilmiş olan yirmi altı bölge için 2004–2009 dönemi yıllık verileri kullanarak bölgelerin işsizlik oranı ile Türkiye'nin dış ticaretinden aldıkları pay arasındaki ilişkiyi incelenmiştir. Sabit Etkili Panel Veri ve Genelleştirilmiş Momentler yöntemlerinin kullanıldığı analizde bölgeler arasındaki işsizliğin belirlenmesinde, bir dönem önceki işsizlik oranı ile ilgili dönem işsizlik oranı arasında aynı yönlü bir ilişkinin olduğu; bununla birlikte bölgenin dış ticaretten aldığı pay arttığında işsizlik oranının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Karaçor ve Saraç (2011), 24 Ocak İstikrar Tedbirlerinin sanayi sektöründeki istihdam hacmi üzerindeki uzun dönem etkisinin incelediği çalışmada, söz konusu tedbirlerin ardından girilen yeni dönemde sanayi sektörü istihdamının azaldığı ortaya koymuştur. Bu durum, 1980 sonrası dönemin büyük bölümde yüksek faiz ve yüksek enflasyon yaşayan Türkiye'de sanayi sektörü yatırımları için uygun yatırım ortamının oluşturulamadığını ve yatırımların caydırıldığını göstermektedir.

4. Türkiye'de Dış Ticarete Serbestleşmedeki Gelişmeler

Türkiye'de 1958-60 ve daha sonra 70'li yıllarda ticarete serbestleşmeler olmuştur. Ancak, dışa açık bir ticaret stratejisine 1980-83 yıllarında başlanmış; ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisinden, ihracata yönelik sanayileşme stratejisine geçilmiştir (Krueger, 1998: 1521). 24 Ocak kararları ile birlikte 1980 sonrası Türkiye ekonomisinde dışa açık ve ihracata yönelik bir sanayileşme modeli benimsenmiştir. Esnek kur politikası uygulamasına geçilerek Türk Lirası, ABD doları karşısında yüksek oranda devalüe edilmiştir. Yine bu dönemde, ihraç ürünlerinde dış piyasalarda rekabet gücü kazandırılması ve ihraç ürünleri içinde sanayi mamullerinin payının artırılması amacıyla yeni teşvikler uygulamaya konulmaya başlanmıştır (Parasız, 2004:288). 24 Ocak kararları ile ülkenin dış ticaret açığı ihracat artışı ile giderilmeye çalışılmıştır.

1989-2003 döneminde ülkenin dışa açıklığını arttırıcı bir dizi gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler şu şekilde özetlenebilir (Kurt ve Berber, 2008: 59):

- 1989'den sonra dış finansal serbestlik önemli derecede artmıştır.
- Döviz ithali tümüyle serbest bırakılmıştır.
- Türkiye'de yerleşik kişilerin döviz bulundurmaları, hesap açmaları, döviz satın almaları serbest bırakılmıştır.
- İthali Müsaadeye Tabi Mallar Listesinin kapsamı daraltılmış, 1990 yılında ise uygulamadan kaldırılmıştır.

- 1963'te AET başlayan yakınlaşmanın devamında 1996'da AB ile gümrük birliği anlaşması imzalanmış (1/95 Sayılı OKK), bunun sonucunda gümrük tarifelerinde önemli indirimler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, 1980'den sonra 1994 ve 2001 yıllarında olmak üzere iki devalüasyon gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de 1990'lı yılların başında, gerek dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk ve körfez krizi gibi dış faktörler, gerekse yurt içinde yaşanan yüksek enflasyon, artan kamu açıkları ve iç-dış borç stokundaki artış sonucu 1994 yılında bir ekonomik kriz yaşanmıştır. Bütün bu olumsuzluklarla birlikte 1990-1993 yılları arasında ihracat performansında bir yavaşlama görülmüştür (Varol, 2003: 153-170).

1988 yılında yaşanan ekonomik durgunluğun da etkisiyle, daha önce düşünülen finansal liberalizasyon politikaları takip edilerek, mal piyasasında başlayan liberalleşme, hizmet piyasasına da yayılarak yapısal değişim tamamlanmak istenmiştir. Türk Lirası tam konvertible haline getirilerek, dışarıdan gelecek sermaye önündeki bütün engeller ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle, Türk ekonomisinin küresel dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecini tamamlanmıştır (Voyvoda ve Yeldan, 2001: 377).

1990'lı yıllar dünyada serbestleşme hareketlerinin -Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde serbest piyasa ekonomisine geçiş çalışmaları, iki Almanya'nın birleşmesi, SSCB'nin dağılması, ortaya çıkan Bağımsız Devletler Topluluğu gibi- yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu gelişim içerisinde, Türkiye'nin de hızla küreselleşen dünya sistemine entegre olmak yolunda dışa açılma politikalarına yeni bir perspektif kazandırması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede; ekonomik sıkıntılar sebebiyle etkinliği giderek azalan dış ticaret politikalarına etkinlik kazandırmak amacıyla yeni pazar arayışları başlamıştır. Türkiye, 1994 yılında yapılmış olan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin tamamlanmasına ilişkin 6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi Kararı çerçevesinde 01.01.1996 tarihinde Gümrük Birliği fiilen işlemeye başlamıştır. Bu gelişmeyle uluslararası yükümlülükler artmış ve belirlenen normlar çerçevesinde dış ticarete yönelik AB Ortak Ticaret Politikası'na uyum çalışmalarının yapılmasına başlanmıştır.

Türkiye'de 1982-2005 dönemine ilişkin bir çalışmada, dış ticaretin gelir etkisi hesaplanmış, sonuç olarak söz konusu dönemde, Türkiye'nin, dış ticaretten pozitif bir gelir etkisi sağladığı ortaya konmuştur (Hepaktan, 2007). Türkiye'de, son yıllarda artan ihracat kapsamında, yerli girdi kullanılmasına ve istihdamın artırılmasına yönelik politikalar önem kazanmaktadır. Türkiye'nin artan ihracatı ile gelir ticaret hadlerinde yarattığı olumlu gelişmenin sürdürülebilmesi, söz konusu politikaların etkili ve başarılı bir şekilde uygulanmasına bağlıdır. Türkiye'de 1980 sonrasında ekonominin dışa açılmasını sağlamak, kaynak dağılımında etkinliği arttırmak ve ülke içi pazarı uluslararası sistemle bütünleştirmek amacıyla dışa açık, ihracata

yönelik politikaların uygulamaya başlanmasıyla 1983'ten sonraki yıllarda ihracat gelirlerinde önemli bir artış gerçekleşmiştir (Varol, 2003: 153-170).

Türkiye'de 2000'li yılların başında ard arda yaşanan krizler yeni bir istikrar programını uygulamaya koymayı zorunlu kılmıştır. Önceleri "Ulusal Program", daha sonra da "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" olarak tanımlanan yeni istikrar arayışının temel amacı kamuoyuna "güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak" ve "bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmak" şeklinde özetlenmektedir (BSB, 2001: 2). Söz konusu programda, ekonomide sürdürülebilir bir gelişme ortamını sağlayarak kaynak kullanma sürecindeki verimliliği artırmak, dışa açık bir yaklaşımla piyasa koşullarında rekabet gücümüzü geliştirmek ve böylece ekonomide büyümeyi, yatırım ve istihdamı artırarak halkımızın geleceğe umutla bakmasını ve refah düzeyini kalıcı bir biçimde yükseltmek olacaktır denilmektedir (GEÇP, 2001:13). Programda dışa açık politikalarla istihdamı arttırması hedeflendiği anlaşılmaktadır. Ancak yapılan çalışmalarda, Türkiye'deki makro ve mikro gelişmeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, son 10 yılda imalat sanayinin üretim ve dış ticaretinde yaşanan değişimi, "İthalatlaşma", "Uluslararasılaşma" ve "Aşyalılaşma" eğilimleri şeklinde üç başlık altında özetlemek mümkündür. Bu eğilimlerin etkisiyle imalat sanayinde önemli ölçekte bir dış ticaret hacmi yaratıldığı, ancak bu ticaret hacminin katma değer ve istihdam üzerindeki yansımalarının kısıtlı olduğu görülmektedir (Yükseler ve Türkan, 2008: 163).

Özetle istihdam ihracata yönelik sektörlerde olumlu; ithalata yönelik sektörlerde olumsuz etkilendiği; ancak dışa açılmanın toplamda işgücü piyasalarına nasıl etki yaptığı ise aşağıda incelenmeye çalışılacaktır.

5. Ekonometrik Yöntem, Analiz ve Bulgular

Çalışmada Türkiye'de dış ticaretteki serbestleşme ile işgücü piyasaları arasındaki nedensellik ilişkisi analiz edilecektir. Analiz sonucunda her iki değişken arasında nedenselliğin varlığı ve yönü ortaya konulmaya çalışılacaktır. Analizde dış ticaretteki serbestleşme, dışa açıklık oranıyla (AO) temsil edilmektedir. Dışa açıklık oranı Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından elde edilen verilerle [(İhracat+İthalat)/GSMH] formülü yardımıyla oluşturulmuştur. Veriler ABD doları cinsinden, yıllık ve 1980-2010 dönemini kapsamaktadır. AO oranının yükselmesi dışa açılmanın ve dolayısıyla dış ticaretindeki serbestleşmenin arttığını ifade etmektedir. İşgücü piyasaları ise analizde istihdam oranı (İO) ile temsil edilmektedir. İstihdam oranı toplam işgücü içerisinde çalışan nüfusun oranını göstermektedir.

İO ve AO değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisine başlamadan önce değişkenlerin durağan olup olmadıklarının test edilmesi ve değişkenlerin bütünleşik derecelerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Çalışmada kullanılan zaman serilerinin

durağanlık sınamaları Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile yapılmıştır. Bu test aşağıdaki denklemlerde gösterilen üç farklı regresyon ilişkisini içermektedir.

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta y_t = \alpha + \rho y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta y_t = \alpha + \delta t + \rho y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Burada Δy_t , durağanlık analizi yapılan değişkenin birinci farkını; t , zaman trendini; k , gecikme uzunluğunu; Δy_{t-i} , gecikmeli fark terimlerini; ε_t , ortalaması sıfır, varyansı değişmeyen, ardışık bağımlı olmayan olasılıklı hata terimini ifade etmektedir. ADF testi hipotezlerinde denklemlerde yer alan ρ katsayısının istatistiksel olarak sıfıra eşit olup olmadığı sınanmaktadır. Test sonucunda eğer sıfır hipotezi reddedilemezse, serinin birim kök içerdiği yani serinin durağan olmadığı sonucuna varılır. Değişkenlere ait ADF birim kök testi sonuçları Tablo 1’de yer almaktadır. Hata terimlerinde otokorelasyona yol açmayacak optimal gecikme uzunlukları AIC kriterine göre belirlenmiştir. İO ve AO değişkenleri sabitli, sabitli-trendli ve sabitsiz-trendsiz ADF birim kök testlerinde seviyelerinde birim kök içerdiği görülmektedir. Farkı alındığında her iki değişkenin durağanlaştığı ve değişkenlerin I(1) olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1: ADF Birim Kök Testi

Değişkenler	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitsiz-
AO	-0,9127	-1,9013	1,5896
İO	-1,7472	-2,2098	-1,5742
ΔAO	-5,2718*	-5,1675*	-4,7881*
ΔİO	-4,8194*	-4,7286*	-4,5598*

Not: * simgesi değişkenlerin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu; Δ , işareti değişkenlerin birinci farkının alındığını göstermektedir.

Değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisinin varlığı koentegrasyon testi ile incelenmektedir. Engle-Granger (1987), iki veya daha fazla durağan olmayan serinin doğrusal kombinasyonlarının durağan olabileceğini belirtmektedir. Bir diğer ifadeyle, durağan olmayan serilerin doğrusal kombinasyonları durağansa, durağan

olmayan bu seriler eşbütünleşikdir veya koentegredir anlamına gelmektedir. Aşağıda değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisinin olup olmadığı Johansen (1988) ve Johansen-Juselius (1990) tarafından geliştirilmiş, Johansen koentegrasyon analizi ile yapılmıştır. Burada karakteristik köklerin sıfıra eşit olup olmadığı, dolayısıyla koentegrasyon ilişkisinin varlığının irdelenmesi için iki test öne sürülmektedir. Bu testler (λ_{\max}) maksimum özdeğer test istatistiği ile (λ_{trace}) iz test istatistiğidir.

$$\lambda_{\text{trace}}(r) = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad (4)$$

$$\lambda_{\max}(r, r + 1) = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1}) \quad (5)$$

Denklemlerden λ_i , matrislerden elde edilen karakteristik kökler veya özdeğerler, T, gözlem sayısını ifade etmektedir. Genel bir alternatife karşı r'ye eşit veya daha az sayıda koentegrasyon vektörü olduğunu ileri süren temel hipotez değerlendirilir. Tüm karakteristik köklerin değeri sıfır olduğunda, testin değeri de sıfır olacaktır. İkinci teste, temel hipotezde r kadar koentegrasyon vektörü olduğu savı, r+1 tane olduğunu ileri süren alternatif hipoteze karşı sınanır. Karakteristik kökler sıfıra eşit ise λ_{\max} değeri küçük olacaktır (Bozkurt, 2007: 116-119). Tablo 2'de Johansen koentegrasyon testi sonuçları yer almaktadır. Hesaplanan maksimum özdeğer ve iz istatistikleri kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilemediğinden, İO ve AO değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin varlığından söz edilememektedir. Değişkenler koentegre değildirler sonucuna varılmaktadır.

Tablo 2: Johansen Koentegrasyon Testi

Maksimum Özdeğer İstatistiği				İz İstatistiği			
Hipotezler		İstatistik	Kritik Değer	Hipotezler		Kritik Değer	
r = 0	r=1	8,39	14,26	r = 0	r>=1	8,85	15,49
r<=1	r=2	0,45	3,84	r<=1	r=2	0,45	3,84

Çalışmada nedensellikler standart Granger nedensellik testi (Granger, 1969; 1986) ve bu teste dayalı geliştirilmiş Hsiao nedensellik testi (Hsiao, 1982) ile yapılmıştır. Standart Granger nedensellik testi aşağıdaki denklemler yardımıyla yapılmaktadır.

$$\Delta X_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \gamma_i \Delta \hat{I}_{t-i} + \sum_{j=1}^l \vartheta_j \Delta Y_{t-j} + \omega_t \quad (6)$$

$$\Delta Y_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j \Delta \hat{I}_{t-j} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Denklemlerde α , δ , β , γ ve θ katsayıları m , n , k ve l gecikme dönemlerini ε ve ω hata terimlerini; Δ fark alma operatörünü ifade etmektedir. (6) numaralı denklemde Y değişkeni sebep, \dot{I} değişkeni sonuç; (7) numaralı denklemde ise \dot{I} değişkeni sebep, Y değişkeni sonuç olduğu test edilmektedir. Uygun gecikme uzunluklarıyla modele dâhil edilen “sebep değişkenleri” (θ ve β) grup halinde sıfırdan farklı olup olmadıkları kısıtlı F istatistiğiyle sınanmaya çalışılmaktadır. Granger nedensellik testi yapılırken gecikme uzunluğunun belirlenmesi için bir ön bilgi bulunmamaktadır. Gecikme sayıları genellikle araştırmacılar tarafından belirlenmektedir (Yılmaz, 2005:71). Tablo 3’de EKK yöntemiyle tahmin edilmiş Granger nedensellik test sonuçları yer almaktadır. Değişkenlere uygulanan kısıtlı F testi sonuçlarına göre AO’dan İO’ya doğru negatif (-) ilişkinin varlığı %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. İO’dan AO’ya doğru ise nedensellik tespit edilememiştir. Bu durumda “Dışa açıklık oranı istihdam oranının Granger nedeni değildir” sıfır hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilirken “İstihdam oranı dışa açıklık oranının Granger nedeni değildir” sıfır hipotezi reddedilememiştir.

Tablo 3: Granger Nedensellik Test Sonuçları

Denklemler	F-Testi	Nedensellik İlişkisi		
		AO => İO	Kabul	Negatif
$\Delta\dot{I}O = \Delta\dot{I}O (1) + \Delta AO (1)$	7,8339*	AO => İO	Kabul	Negatif
$\Delta AO = \Delta AO (1) + \Delta\dot{I}O (2)$	1,4615	İO \nrightarrow AO	Red	Negatif

Not: * simgesi değişkenlerin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu; Δ , işareti değişkenlerin birinci farkının alındığını; parantez içindeki değerler optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Granger nedensellik test sonuçlarının belirlenen gecikme uzunluklarına duyarlı olduğu yukarıda bahsedilmişti. Uygun gecikme uzunluklarının yanlış belirlenmiş olması, nedensellik sonucunu olumsuz etkileyebilmektedir. Bu durumu ortadan kaldıracak yöntemlerden biri Granger nedenselliğe dayalı geliştirilmiş Hsiao nedensellik testidir. Hsiao nedensellik, modelde yer alan değişkenlerin optimal gecikme uzunluklarının FPE (Son Tahmin Hata) kriterine göre belirlendiği bir yöntemdir. İki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada, bağımlı değişkenin gecikme değerlerinin bağımsız değişken olarak yer aldığı (8) numaralı denklem tahmin edilmektedir. Gecikme uzunlukları $i=1\dots k$ 'ya kadar olup incelenen örneğin büyüklüğüne ve ekonomik sürece bağlı olarak değişebilmektedir. Gecikme uzunluğuna bağlı olarak tahmin edilen (8) numaralı denklemin her defasında (12) numaralı denklem yardımıyla FPE kriteri hesaplanmaktadır. Bu kriterin en küçük olarak tahmin edildiği gecikme uzunluğu, bu değişken için en uygun gecikme uzunluğu ($FPE_{(m)}$) olarak kabul edilmektedir. Bundan sonra ikinci aşamaya geçilmektedir. $FPE_{(m)}$, (9) numaralı denklemde yerine konuluyor ve yukardaki süreç diğer bağımsız değişken (Y) için gecikme uzunluğu $j=1\dots l$ 'ye kadar olacak şekilde tekrarlanarak tahmin edilmektedir. Her defasında (9) numaralı denkleme ait $FPE_{(m,n)}$ değeri, (11) numaralı

denklemler yardımıyla tahmin edilmekte ve elde edilen en küçük FPE(m,n) değeri o değişkene ait en uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmektedir. Bu iki değer nispi büyüklüğü değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemektedir. $FPE(m) > FPE(m,n)$ ise (9) numaralı denklemindeki “Y değişkeni X değişkeninin Granger nedeni değildir” hipotezi reddedilmektedir. Ters durumda hipotez reddedilemez (Terzi ve Oltulular, 2004: 222).

$$\left[\begin{array}{l} \Delta X_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \gamma_i \Delta X_{t-i} + \omega_t \quad (8) \\ \Delta X_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \gamma_i \Delta X_{t-i} + \sum_{j=1}^l \vartheta_j \Delta Y_{t-i} + \omega_t \quad (9) \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} \Delta Y_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (10) \\ \Delta Y_t = \alpha + \sum_{i=1}^m \delta_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (11) \end{array} \right]$$

$$FPE(m) = \frac{T + m + 1}{T - m - 1} \frac{\sum e^2}{T} \quad (12)$$

$$FPE(m, n) = \frac{T + m + n + 1}{T - m - n - 1} \frac{\sum e^2}{T} \quad (13)$$

Aynı süreç (10) ve (11) numaralı denklemler için yapıldığında ise X’den Y’ye doğru nedensellik tespit edilmiş olmaktadır. Burada $FPE(m) > FPE(m,n)$ olması halinde (11) numaralı denklemindeki “X değişkeni Y değişkeninin Granger nedeni değildir” hipotezi reddedilmektedir. Tablo 4’de EKK yöntemiyle tahmin edilen Hsiao nedensellik testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre, İO değişkeni için hesaplanan $FPE(m)$ değeri 1,2517780 ve $FPE(m,n)$ değeri ise 1,0262000’dır. $FPE(m) > FPE(m,n)$ olduğundan “AO değişkeni İO değişkeninin nedeni değildir” hipotezi reddedilmektedir. AO, İO’nun nedenidir sonucuna varılmaktadır. Değişkenler arasındaki nedensellik ise negatif (-) yönlü tahmin edilmiştir. Öte taraftan AO değişkenine ait $FPE(m)$ değeri ise 0,0007007 ve $FPE(m,n)$ değeri 0,0007013 olarak hesaplanmıştır. $FPE(m) < FPE(m, n)$ olduğundan “İO değişkeni AO değişkeninin nedeni değildir” hipotezi reddedilememektedir. Yani İO, AO’nun nedeni değildir. Elde edilen bu sonuçlar standart Granger nedensellik testi sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Tablo 4: Hsiao Nedensellik Testi Sonuçları

Denklemler	FPE	Nedensellik ilişkileri		
$\Delta \dot{I}O = \Delta \dot{I}O (1)$	1,2517780	AO => İO	Kabul	Negatif
$\Delta \dot{I}O = \Delta \dot{I}O (1) + \Delta AO (1)$	1,0262000			
$\Delta AO = \Delta AO (1)$	0,0007007	İO \neq AO	Red	Negatif
$\Delta AO = \Delta AO (1) + \Delta \dot{I}O (2)$	0,0007013			

Not: Δ , işareti değişkenlerin birinci farkını; parantez içindeki değerler ise FPE kriterine göre belirlenmiş optimal geçikme uzunluğunu göstermektedir.

Standart Granger nedensellik testi ve Hsiao nedensellik testi sonuçları Türkiye’de dışa açıklık oranından istihdam oranına doğru negatif yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını göstermektedir. Bir diğer ifadeyle Türkiye’de ticari serbestleşme veya dışa açılma işgücü piyasaları üzerinde olumsuz etki yapmaktadır.

6.Sonuç

Ülkeler ihracat ve ithalat önündeki sınırlamaları kaldırılarak ya da azaltarak ticareti serbestleştirmeye çalışır. Bu sayede milli gelirin artırılması, dolayısıyla ekonomik büyümenin sağlanması amaçlanır. Ticaretin serbestleştirilmesindeki temel unsurlar ihracatın büyümeye olan katkısının artırılmasıdır. Türkiye’de 1958-60 ve daha sonra 70’li yıllarda ticarete serbestleşme olmuştur. Ancak, dışa açık bir ticaret stratejisine 1980-83 yıllarında başlamıştır. Türkiye’de 1980’li yıllardan sonra başlayan ticari serbestleşme ekonomide birçok yeniliğe ve yapısal değişime neden olmuştur. Dış ticaretin serbestleştirilmesi birçok ekonomik dinamiğin yanı sıra istihdam ve işgücü piyasalarını da yakından etkilemektedir. Türkiye’deki işgücü piyasalarındaki sorunlar ve işsizlik, yıllardır ülke gündeminde öncelikli sorunların başında gelmektedir.

Bu çalışmada 1980’li yıllardan itibaren ticaretteki serbestleşmenin işgücü piyasaları üzerinde yaptığı etkileri ortaya koymaya çalışılmıştır. Analizde dış ticaretteki serbestleşme dışa açıklık oranıyla (AO); işgücü piyasaları ise istihdam oranı (İO) ile temsil edilmektedir. Değişkenler ilk önce ADF birim kök testine tabi tutulmuş ve değişkenlerin seviyelerinde durağan olmadığı ancak birinci farkı alındığında durağanlaştığı tespit edilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı Johansen koentegrasyon testi ile analiz edilmiştir. Koentegrasyon testi sonuçları İO ve AO değişkenlerinin koentegre olmadığını yani değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığını göstermiştir. Nedensellik analizinde ise iki yöntem kullanılmıştır. Bunlardan biri literatürde sıklıkla başvurulan standart Granger nedensellik testi diğer ise bu teste dayalı geliştirilmiş Hsiao nedensellik testidir. Her iki nedensellik testinin sonuçları birbirleriyle örtüşmekte; aynı sonuçları vermektedir. Test sonuçları, Türkiye’de dışa açıklık oranından istihdam oranına doğru tek yönlü anlamlı negatif nedenselliğin varlığını göstermektedir. Bir diğer ifadeyle

açıklık oranı arttıkça istihdamlaşma oranında azalma meydana gelmektedir. İstihdam oranından açıklık oranına doğru nedenselliğe rastlanılmamıştır.

Nedensellik sonuçlarını şu şekilde yorumlamak mümkündür. Dışa açıklık oranını hesaplanmasında kullanılan ihracat, ithalat ve milli gelir değerleri Türkiye’de 1980’den sonra, özellikle 2000’li yıllardan sonra, sürekli artan oranda artmaktadır. Ancak dışa açıklık oranının hesaplanmasında kullanılan denklemin [(İhracat+İthalat)/GSMH] payında yer alanlar paydadan daha fazla arttığından, oran yıllar itibarıyla artmakta ve bu durum ticaretin serbestleşme derecesini göstermektedir. Türkiye’nin dış ticaret yapısına bakıldığında ise ülke sürekli dış ticaret açığı vermekte ve ihracatın önemli bir kısmı ithal girdiler kullanılarak veya montaj operasyonu yaparak gerçekleşmektedir. İthalatın artması istihdam seviyesini olumsuz etkileyeceği; bir diğer ifadeyle yerli mal yerine ikame edilecek her ithal malın ülkede işsizliği arttıracığı aşikârdır. Ancak ihracatın artması halinde istihdamlaşma oranının da yükselme beklenir. İhracatın önemli bir kısmının ithal girdilerle yapıldığı düşünüldüğünde ise gerçekleşen ihracat rakamlarını işgücü piyasaları açısından gerçeği tam olarak yansıtmadığını söylemek mümkündür. Analiz sonuçları mevcut durumu doğrular niteliktedir. Türkiye’de ticari serbestleşmenin hızlanmasıyla, özellikle 2000’li yıllardan sonra, ekonomik büyüme oranlarının sürekli yüksek seviyelerde gerçekleşmesine rağmen işsizlik oranlarının buna karşın azalmaması hatta zaman zaman daha da yükselmesi bu durumu açıklamaktadır.

Sonuç olarak Türkiye ekonomisinde dış ticarete serbestleşerek veya dışa açılarak istihdam seviyesini arttırmaya yönelik uygulanan politikaların yeniden gözden geçirilmesi gerekliliği doğmaktadır. Zaman içerisinde Türkiye’nin ihracat yapısında meydana gelen değişiklikler, ihracatın emek yoğun mallardan sermaye yoğun mallara doğru kaydığını göstermektedir. Bu durumda ihracatta yer alan sermaye yoğun malların katma değeri yüksek sermaye yoğun mallara dönüşmesi halinde işgücü piyasalarında ihracattan beklenen etki gerçekleşebilecektir.

Kaynaklar

- Alam, M.S. (1991), "Trade Orientation and Macroeconomic Performance in LDCs: An Empirical Study", *Economic Development and Cultural Change*, 39, 839-848.
- Awokuse, T.O. (2008), "Trade Openness and Economic Growth: Is Growth Export-Led or Import-Led?", *Applied Economics*, 40, 161-173.
- Ayaş, N. ve H. Çeştepe (2010), "Dış Ticaretin İstihdam Üzerindeki Etkileri: Türk İmalat Sanayi Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(2), 259-281.
- Baldemir, E., M.F. Gökalp ve G. Aygün (2009), "Dışa Açık Ekonomilerde Makro Ekonomik İstikrar: Türkiye Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Davraz Kongresi, Isparta, 24-27 Eylül 2009*.
- Bozkurt H. (2007), *Zaman Serileri Analizi*, Bursa:Ekin Kitabevi.
- BSB (2001), "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", *Bağımsız Sosyal Bilimciler*, (<http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org>, E.T:15.08.2012).
- Çetintaş, H. (2004) "İhracat ve Ekonomik Büyüme", *Journal of Faculty of Business*, 5(1), 23-34.
- Dickey, D.A. ve W.A. Fuller (1981), "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Engle, R.F. ve C.W.J. Granger (1987), "Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing", *Econometrica*, 55, 251-276.
- Erlat, G. (2000), "Measuring the Impact of Trade Flows on Employment in the Turkish Manufacturing Industry", *Applied Economics*, 32(9), 1169-1180.
- GEÇP (2001), *Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar*, Mayıs 2001, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlık Matbaası, Ankara.
- Giray G. ve A. Pişkin (2011), "İşsizlik ve Dış Ticaret: Türkiye'deki Bölgeler İçin Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi-Dinamik Panel Veri Yaklaşımı", *Business and Economics Research Journal*, 2, 121-138.
- Granger, C.W.J (1969), "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37, 424-438.
- Granger, C.W.J (1986), "Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 48(3), 213-228.
- Greenaway, D., R.C. Hine ve P. Wright (1999), "An Empirical Assessment of the Impact of Trade on Employment in the United Kingdom", *European Journal of Political Economy*, 15(3), 485-500.

Günçavdi, Ö. ve S. Küçükçifçi (2001), "Foreign Trade and Factor Intensity in an Open Developing Country An Input-Output Analysis for Turkey", *Russian and East European Finance and Trade*, 37(1), 75-88.

Günlük-Senesen, G. (1998), "An Input-Output Analysis Employment Structure in Turkey: 1973-1990", *Economic Research Forum Conference for Arab Countries, Iran and Turkey*, Working Paper 9809, Cairo.

Gürak, H. (2006), *Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi*, Bursa:Ekin Kitabevi.

Hepaktan, C.E. (2007), "Türkiye'nin Dış Ticaretinin Gelir Yönlü Analizi", *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1(2), 79-112.

Hsiao, C. (1982), "Autoregressive Modeling and Causal Ordering of Economic Variables", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 4, 243-259.

Johansen, S. (1988), "Statistical Analysis of Cointegrating Vectors", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.

Johansen, S. ve K. Juselius (1990), "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Co-integration-with Applications to the Demand for Money", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.

Jung, W. S. ve P. J. Marshall (1985) "Exports, Growth and Causality in Developing Countries", *Journal of Development Economics*, 18, 1-12.

Karaçor, Z. ve T.B. Saraç (2011), "Dış Ticaret ile Sanayi Sektörü İstihdam Oranı Arasındaki Kısa ve Uzun Dönem İlişkisi: Türkiye Örneği (1963-2009)", *Yönetim Ve Ekonomi*, 18(2), 181-194.

Kasper, W. (2007), *Ekonomik Özgürlük ve Gelişme*, Çev: Bahadır Akın, Ankara: Liberte Yayınları.

Keasing, D.B. (1968), "Labor Skills and The Structure of Trade in Manufactures", Ed. P.B. Kenen-R. Lawrence, *The Open Economy*, New York:Colombia University Press.

Krueger, A. O. (1998) "Why Trade Liberalization Is Good For Growth", *The Economic Journal*, 108, 1513-1522.

Kurt, S. ve M. Berber, (2008) "Türkiye'de Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22(2), 58-80.

Lee H. ve D. Roland-Holst (1994), "Trade Liberalization and Employment Linkages in The Pacific Basin", *OECD Development Centre, Working Paper No.94*.

Liang, N. (1992), "Beyond Import Substitution and Export Promotion: A New Typology of Trade Strategies", *Journal of Development Studies*, 28(3), 447-72.

Mahon, J. E. (1992), "Was Latin America Too Rich to Prosper? Structural and Political Obstacles to Export-Led Industrial Growth", *The Journal of Development Studies*, 28(2), 241-263.

Parasız, İ. (2004), "Türkiye Ekonomisi", Bursa:Ezgi Yayınevi.

Polat, Ö. ve E.E. Uslu (2010), "Türkiye İmalat Sanayinde Dış Ticaretin İstihdam Üzerindeki Etkisi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 489-504.

Sachs, J.D., H.J. Shatz, A. Deardorff ve R.E. Hall (1994), "Trade and Jobs in U.S. Manufacturing", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1,1-84.

Taymaz, E. (1999), "Trade Liberalization and Employment Generation: The Experience of Turkey in the 1980s", Ed. Ana Revenga, *Turkey: Economic Reforms, Living Standards, and Social Welfare Study, Vol II Technical Papers*, Washington, D.C.:World Bank.

Terzi, H. ve S. Oltulular, (2004), "Türkiye’de sanayileşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişki", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(2), 219-226.

Varol, G.M. (2003), "Cumhuriyetin 80. Yılında 1923-2003 Türk Dış Ticaretinin Gelişiminin Kısa Tarihçesi", *Dış Ticaret Dergisi, Özel Sayı (Ekim 2003)*, 153-170.

Voyvoda E. ve A. Erinc Yeldan (2001). "Patterns of Productivity Growth and the Wage Cycle in Turkish Manufacturing", *International Review of Applied Economics*, 15(4), 375-396.

Yanikkaya, H. (2008), "Is Trade liberalization a Solution to the Unemployment Problem?", *Turkish Economic Association, Discussion Paper 2008/17*.

Yılmaz, Ö.G. (2005), "Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi", *İÜ Ekonometrik ve İstatistik Dergisi*, 2, 63-76.

Yükseler, Z. Ve E. Türkan, (2008), "Türkiye’nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Makroekonomik Yönelimler ve Yansımalar", *TÜSİAD Yayınları, No:TUSİAD-T/2008-02/453*.